

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 3 (2007)

Η ηθική αυτονομία και το δικαίωμα της
αντίστασης στις σύγχρονες δημοκρατίες

Λεωνίδα Θ. Χαζίρογλου

doi: [10.12681/ethiki.22654](https://doi.org/10.12681/ethiki.22654)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χαζίρογλου Λ. Θ. (2020). Η ηθική αυτονομία και το δικαίωμα της αντίστασης στις σύγχρονες δημοκρατίες. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (3), 29–36. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22654>

Η ηθική αυτονομία και το δικαίωμα της αντίστασης στις σύγχρονες δημοκρατίες

Λεωνίδας Θ. Χαζιρογλου

1. Το καθεστώς της δημοκρατίας

Το καθεστώς της δημοκρατίας¹ υπήρξε στην εποχή μας αντικείμενο ερμηνειών και πηγή ιδεολογικών αντιπαραθέσεων, καθώς συχνά ωραιοποιήθηκε, με αποτέλεσμα να ταυτιστεί το ιδανικό της με την πραγματικότητα, το πνεύμα της με τους ιστορικούς θεσμούς της. Στο ιδεώδες δημοκρατικό πολίτευμα ο πολίτης υπακούει στη συνείδησή του, είναι ενεργός και διαμορφώνει ελεύθερα τη γνώμη του για τις δημόσιες υποθέσεις, σε αντίθεση με τον υπήκοο ο οποίος ακολουθεί παθητικά τις επιταγές κάθε εξουσίας.

Η δημοκρατία αναφέρθηκε ως πολιτικό καθεστώς στην αρχαία Αθήνα κυρίως με αφετηρία τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (508 π.Χ), με χαρακτηριστικό την ελεύθερη συμμετοχή των πολιτών οι οποίοι λαμβάνουν τις αποφάσεις που αφορούν την πόλη τους. Αποφασίζουν, βέβαια, για τα κοινά κατά πλειοψηφία, κάτι που εξόργιζε τον Πλάτωνα. Στους *Νόμους* ο Πλάτων θα κάνει λόγο για την πολιτική δικαιοσύνη, «*το πολιτικόν ημίν αεί τούτο αυτό το δίκαιον*»² την οποία ο Αριστοτέλης θα ονομάσει *διανεμητική*³, η οποία προσδιορίζεται από τον Πλάτωνα και ως αναλογική ισότητα. Η διαφορά μεταξύ των δύο συνίσταται στο γεγονός ότι η πρώτη ορίζει με αριθμητικό και ποσοτικό τρόπο τα πάντα και η δεύτερη λαμβάνει υπόψη τις πραγματικές ανάγκες του κάθε ανθρώπου και επιτρέπει σε εκείνον που έχει περισσότερες ανάγκες να απολαμβάνει μεγαλύτερη αμοιβή, περισσότερες ευκολίες. Στο πολίτευμα της δημοκρατίας, η ισότητα είναι αφηρημένη και τοποθετεί τον πολίτη στην ισοπέδωση του αριθμού, ενώ η αναρμοδιότητα προσμετράται, το ίδιο με τη γνώση και το ταλέντο. Οι λειτουργοί της κολακεύουν και εκτραχύνουν τα πλήθη, μέχρις ότου η ελευθερία⁴ μεταβάλλεται σε αταξία και τα ηθικά κριτήρια καθίστανται φαύλα, από την κατάρπωση της γενικής ηθικής και της αναιδείας. Αυτές οι υπερβολές είναι που καταστρέφουν τη δημοκρατία, καθώς οι πλούσιοι φοβούνται την οικονομική τους καταστροφή, και εξαιτίας των υπερβολών, συνωμοτούν για την ανατροπή της⁵. Άλλες, πάλι, φορές καταλαμβάνουν την εξουσία επιχειρηματίες, οι οποίοι υπόσχονται τα πάντα στους φτω-

χούς, προσλαμβάνουν προσωπική στρατιωτική φρουρά, εξοντώνουν τους εχθρούς των και, εν συνεχεία, τους φίλους των και ανατρέπουν το πολίτευμα, εγκαθιδρύοντας τυραννία⁶. Η αριθμητική, λοιπόν, ισότητα ήταν η αιτία για να εκφράσει την αντίθεσή του και να αντισταθεί ο Πλάτων στη δημοκρατία αφού κατά πλειοψηφία οι Αθηναίοι καταδίκασαν το Σωκράτη, πράξη ανεπίτρεπτη.

Στην εποχή του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, κατά την οποία οι κλασικές σπουδές αναπτύσσονται, η αρχαιοελληνική δημοκρατία εξιδανικεύτηκε και κατέστη πηγή έμπνευσης για τους ευρωπαίους φιλόσοφους και επαναστάτες. Αν και η σύγχρονη δημοκρατία δεν έπαψε να έχει ως αναφορά της την αρχαία, οι διαφορές τους παραμένουν σημαντικές, κυρίως λόγω των ανόμοιων ιστορικών συνθηκών που τις γέννησαν. Η πλέον σημαντική διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι στην αρχαιοελληνική εκδοχή της δημοκρατίας οι αποφάσεις λαμβάνονται από τους ίδιους τους πολίτες εντός του πλαισίου της λειτουργίας της εκκλησίας του Δήμου, ενώ στη σύγχρονη λήψη των αποφάσεων είναι έργο των αντιπροσώπων, οι οποίοι εκφράζουν τη λαϊκή βούληση έτσι όπως καθορίζεται από το αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα⁷.

2. Αντίσταση στη δημοκρατία. Γιατί;

Στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία οι εξουσίες ασκούνται από την κυβέρνηση με τη στήριξη των βουλευτών, όχι όμως δια του λαού, αλλά υπέρ του λαού. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει ταύτιση του τυπικού με τον πραγματικό κάτοχό τους. Και σ' αυτό το σημείο υπάρχει μια ένσταση κατά της σύγχρονης δημοκρατίας.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία λειτουργεί με βάση τις εκλογές, την αρχή της πλειοψηφίας και τον χωρισμό των εξουσιών⁸. Η άμεση δημοκρατία ήταν πρακτικά δυνατή λόγω του μικρού πληθυσμού της αρχαίας πόλης σε αντίθεση με την αντιπροσωπευτική της μορφή η οποία συνδέθηκε με τις σύγχρονες κοινωνίες των εθνών – κρατών. Σε αυτό το σημείο εστιάζει την κριτική του ο Καστοριάδης ο οποίος τάσσεται υπέρ της άμεσης δημοκρατίας⁹.

Στην εποχή μας η έννοια της ισότητας έχει νέες διαστάσεις, καθώς επαναπροσδιορίστηκε από τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία διακήρυξε τον οικουμενικό χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα οποία περιλαμβάνονται και τα πολιτικά δικαιώματα. Από τη διακήρυξη αυτή προέκυψαν δύο αντιλήψεις για την ισότητα. Η πρώτη επαναδιατύπωσε την έννοια της ισονομίας και η άλλη έθεσε το ζήτημα της κοινωνικής

ισότητας. Και ο Καστοριάδης παρατηρεί: «δεν είναι δυνατόν ιδίως σε κοινωνία της σημερινής υφής, της σημερινής συγκρότησης, να υπάρξει πραγματική πολιτική ισότητα, από τη στιγμή που υπάρχουν οι τεράστιες οικονομικές ανισότητες¹⁰».

Στην άποψη των Marx & Engels¹¹, ότι στη θέση της παλαιάς αστικής κοινωνίας, με τις τάξεις και τους ταξικούς ανταγωνισμούς της, θα έχουμε έναν συνασπισμό, όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός θα είναι η προϋπόθεση για την ανάπτυξη όλων, ο Nietzsche απαντά¹²: «οι άνθρωποι παντού παθαίνονται, ακόμα και κάτω από την επιστημονική μεταμφίεση, για επικείμενες καταστάσεις της κοινωνίας, όπου δεν θα υπάρχει 'εκμετάλλευση'. Αυτό ακούγεται στα αυτιά μου σνα να υπόσχονται μια ζωή στην οποία δεν θα υπάρχουν οργανικές λειτουργίες».

Τη βάση του δημοκρατικού κράτους δικαίου αποτελούν η ισονομία και η ευνομία. Την έννοια της ισονομίας καλλιέργησαν οι Έλληνες στην αρχαιότητα με τη διπλή της σημασία: της ίσης κατανομής και της ισότητας μπροστά στο νόμο. Αποτελεί το σύμβολο του δημοκρατικού πολιτεύματος, στο οποίο λειτουργούν η ισοψηφία, η ισηγορία, η ισοτιμία, και η ισοτέλεια. Ο Κλεισθένης τον 6ο αιώνα π.Χ έδωσε στην ισονομία κοινωνικοπολιτική έκφραση. Σε αντιστοιχία με τις κοσμολογικές θέσεις η κοινωνικό-πολιτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων έθετε στο κέντρο την Πολιτεία, την έκφραση της κυριαρχίας την οποία κανείς δεν μπορούσε να ιδιοποιηθεί, χωρίς να καταστρέψει την ισχύουσα τάξη. Το κέντρο είναι το «κοινόν» και ανήκει σε όλους, σε αντίθεση με το ιδιωτικό το οποίο κινείται έξω και γύρω από αυτό. Ο συνηθισμένος σχηματισμός που έπαιρναν οι Αχαιοί, για να συζητήσουν τις δημόσιες υποθέσεις ήταν ο κύκλος. Η συνήθης έκφραση ήταν «τέθηκε εν μέσω» που σήμαινε η υπόθεση συζητήθηκε δημόσια. Δεν είναι τυχαίο που στις αρχαιολογικές πόλεις, συγχρόνως με τη δημιουργία τους, παρουσιάστηκε το φαινόμενο της αγοράς, κάτι άγνωστο στους γειτονικούς λαούς. Ευνομία σημαίνει θέσπιση νόμων οι οποίοι χαράσσουν τα όρια της ελευθερίας σε συνάρτηση με την αρχή της ισονομίας.

Ο Nietzsche, εκφραστής της γενεαλογικής προσέγγισης, συμφωνεί με τον Marx, εκφραστή της υλιστικής προσέγγισης, ως προς τα χαρακτηριστικά του κράτους και διαφωνεί, ως προς την καταγωγή του. Και οι δύο ασκούν κριτική στην πολιτική ελευθερία ως ανθρώπινη καταπίεση, ως ψευδαισθησιακή ταυτότητα της ατομικής και της κοινωνικής ζωής, από διαφορετικές, όμως, προοπτικές. Για τον Marx, ριζοσπάστη δημοκράτη, η φιλελεύθερη δημοκρατία είναι ένα μέσο περάσματος από τον πρωτόγονο κομμουνισμό σε μια ελεύθερη κοινωνία. Για τον Nietzsche, ριζοσπάστη αριστοκράτη,

κάθε έννοια ελεύθερης κοινωνίας είναι αντίφαση στους όρους. Και οι δύο απομυθοποιούν τα δημοκρατικά κράτη, λέγοντας, πως η καταγωγή τους βρίσκεται στην καταπίεση, διαφωνούν, όμως, για τη φύση της καταπίεσης, επειδή κατανοούν διαφορετικά την καταγωγή του κράτους. Το κράτος του Nietzsche, είναι μια ανεξάρτητη πολιτική δύναμη, η οποία είναι έκφραση του πρωταρχικού τεμαχισμού της ατομικής και πολιτικής ζωής, συνοδεύει την κοινωνία την οποία και δημιουργεί, αλλά ρυθμίζει και τη συναλλαγή¹³. Ο Nietzsche υποστηρίζει ότι ο δημοκρατικός ριζοσπαστισμός των σοσιαλιστών εκφράζει την αντίθεση της αγέλης στους ανώτερους ανθρώπους. Οι σοσιαλιστές είναι ψυχολογικά ένα με τους υποτιθέμενους φιλελεύθερους δημοκράτες ανταγωνιστές τους διότι όλοι αυτοί, αναρχικοί, δημοκράτες, σοσιαλιστές, είναι στην πραγματικότητα ίδιοι, καθώς δέχονται την κοινωνία της αυτόματης αγέλης, πιστεύουν ότι η κοινότητα, δηλαδή η αγέλη, τουτέστιν ο εαυτός τους, είναι σωτήρας. Ο Nietzsche υποστηρίζει ότι η υπόσχεση των σοσιαλιστών να καταργήσουν την εκμετάλλευση ηχεί «σαν να υπόσχονταν να επινοήσουν έναν τρόπο ζωής που θα καθιστούσε περιττές όλες τις οργανικές λειτουργίες». Ο σοσιαλισμός, ισχυρίζεται, επιθυμεί τόσο πλούτο εκτελεστικής δύναμης όσο μόνο ο δεσποτισμός κατείχε. Πασχίζει για την ολοκληρωτική καταστροφή του ατόμου, που το βλέπει σαν αδικαιολόγητη πολυτέλεια της φύσης και το οποίο προτίθεται να βελτιώσει μετατρέποντας το σε πρόσφορο όργανο της κοινότητας. Ο σοσιαλισμός μπορεί να εξελιχθεί σε μια έκφραση ενός βάνουσου και επιβλητικού τρόπου της κρατικής δύναμης, και σε αυτό το βαθμό να ενσταλάξει στους ανθρώπους δυσπιστία για το ίδιο το κράτος¹⁴.

Στην αρχαιότητα υπήρχε το πολιτικό καθεστώς των ευάριθμων πολιτών και στη σύγχρονη εποχή η δημοκρατία προσλαμβάνει έναν οικουμενικό – ανθρωπιστικό και κοινωνικό χαρακτήρα. Η βασική όμως συνιστώσα της σύγχρονης δημοκρατίας είναι η φιλελεύθερη αστική ιδεολογία. Οι δημοκρατικές ιδέες συγκεράστηκαν με τις ιδέες του φιλελευθερισμού περί ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών και έτσι η δημοκρατία προσέλαβε ένα ατομικιστικό περιεχόμενο, σύμφωνα με το οποίο το συμφέρον του ατόμου είναι το θεμέλιο της κοινωνίας, σε αντίθεση με την αρχαιοελληνική που σε προεξάρχουσα θέση ήταν το συλλογικό συμφέρον, «μείζον πόλις ενός ανδρός¹⁵». Στο σημείο αυτό μπορεί να θεμελιωθεί και μια άλλη αιτία που δικαιολογεί την αντίσταση προς τη δημοκρατία¹⁶.

Για το φιλελευθερισμό η πολιτική κοινωνία είναι αποτέλεσμα ενός κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ των ατόμων, ενώ για τους αρχαίους είναι δημιούργημα της φύσης καθόσον ο άνθρωπος είναι «φύσει ζών

πολιτικόν». Η πρόταξη όμως του ατομικού συμφέροντος και της ατομικής ιδιοκτησίας αποτέλεσε την κύρια αιτία για να απορρίψει την αστική δημοκρατία ο μαρξισμός¹⁷. Όμως η ιδέα της κοινωνικής ισότητας, για την οποία έγινε πολύς λόγος κατά τη Γαλλική Επανάσταση, κατέστη

ο κοινός παρονομαστής των σοσιαλιστικών θέσεων και της ιδεολογίας της αστικής δημοκρατίας. Τα σοσιαλιστικά κράτη τα οποία δημιουργήθηκαν μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αυτοπροσδιορίστηκαν ως λαϊκές δημοκρατίες, για να διακριθούν από τις αστικές, τις οποίες θεωρούσαν, *επί των τύπων* δημοκρατίες. Αυτή είναι άλλη μια θέση στην οποία μπορεί να στηριχθεί επιχείρημα εναντίον της σύγχρονης δημοκρατίας.

Στο σημείο αυτό όμως, μπορεί να εγερθεί ο αντίλογος: τα ατομικά δικαιώματα και οι πολιτικές ελευθερίες, ο υπαρκτός σοσιαλισμός τα είδε ως δευτερεύοντα στοιχεία, ενώ η δυτική δημοκρατική διανόηση τα συνέλαβε ως εφάλτήριο για την επί της ουσίας ισότητα και την ύπαρξη κοινωνικής προόδου. Στις δυτικές χώρες η δημοκρατία συνδέθηκε με την οικονομική ανάπτυξη, τη γενίκευση των πολιτικών δικαιωμάτων και το καθολικό δικαίωμα της ψήφου. Αυτά είχαν ως αποτέλεσμα τα λαϊκά στρώματα να αποκτήσουν εκλογική δύναμη και οι κυβερνήσεις προχώρησαν σε λήψη μέτρων για το μετριασμό των κοινωνικών ανισοτήτων τις οποίες δημιουργεί η οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Δημιουργήθηκε τοιούτοτρόπως το κοινωνικό κράτος πρόνοιας το οποίο εξασφαλίζει συντάξεις, νοσοκομειακή περίθαλψη, δημόσια δωρεάν παιδεία, ταμείο ανεργίας και κάθε είδους προστασία στον πολίτη.

Όμως η παγκοσμιοποίηση¹⁸, ο παγκόσμιος χαρακτήρας της οικονομίας, οδηγεί σε ανισότητες οι οποίες εκτείνονται στα αναπτυσσόμενα δυτικά κράτη και σε εκείνα του υπολοίπου κόσμου με αποτέλεσμα η δημοκρατία να υφίσταται ως αγαθό μόνο για τα ευρωπαϊκά ανεπτυγμένα κράτη και των χωρών της Βορείου Αμερικής¹⁹. Στο σημείο αυτό αναφύεται και η αντίφαση της σύγχρονης δημοκρατίας²⁰: ενώ στη θεωρία επικαλείται την οικουμενικότητα, στην πράξη αρνείται να παράσχει σε όλους τους ανθρώπους του πλανήτη τα αγαθά της²¹. Έτσι προκύπτουν τα ερωτήματα: ποια τα ηθικά θεμέλια της σύγχρονης δημοκρατίας, για ποιους ανθρώπους υπάρχει η δημοκρατία²², πως λειτουργεί και για ποιο σκοπό.

3. Τα ηθικά ερωτήματα και η σοσιαλδημοκρατική απάντηση²³

Στο ερώτημα ποια τα ηθικά θεμέλια²⁴ της σύγχρονης δημοκρατίας από τη στιγμή που η δημιουργηθείσα πραγματικότητα του υπαρκτού σοσιαλι-

σμού οδήγησε, επί της ουσίας, σε ολοκληρωτισμό και η αστική δημοκρατία εναγκαλίστηκε τον καπιταλισμό, η ηθική του οποίου είναι το κέρδος, το 1951 με τη διακήρυξη της Φρανκφούρτης ανακηρύχτηκε σε επίσημο δόγμα της Σοσιαλιστικής Διεθνούς η πολιτική θεωρία του δημοκρατικού σοσιαλισμού. Άξονας αυτής της πολιτικής θεωρίας αποτελεί η συμφιλίωση των τάξεων η οποία έχει ως αποτέλεσμα ο σοσιαλισμός να χάσει το προλεταριακό του χαρακτήρα και να μετατραπεί σε πανδημοκρατικό ρεύμα. Σύμφωνα με αυτά, θεωρείται ότι ο μαρξισμός – λενινισμός έχει αποκοπεί από την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, καθώς αυτός μπορεί να οικοδομηθεί μόνο εντός του πλαισίου της δημοκρατίας, η οποία αναπτύσσεται εντός του καπιταλιστικού συστήματος.

Η ουσία της μετάβασης στο σοσιαλισμό δεν είναι πλέον η βαθμιαία μετεξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά η κίνηση από την πολιτική προς την κοινωνική δημοκρατία, η ενσωμάτωση της δημοκρατίας στον καπιταλισμό, ο οποίος ενδεδυμένος την αμφίσημη της δημοκρατίας παρουσιάζεται ως σύστημα ανθρωπινό και προοδευτικό. Οι δρόμοι που θα οδηγήσουν στο σύστημα του δημοκρατικού σοσιαλισμού είναι η διαρκής μεταρρύθμιση, η οποία θα εξασφαλίσει στην κοινωνία την ευημερία, την ελευθερία και τη δίκαιη κατανομή του εθνικού εισοδήματος και θα συμβάλει στην κοινωνικοποίηση της οικονομίας. Στον οικονομικό τομέα θα υπάρχει ο κρατικός έλεγχος της μικτής οικονομίας, συνύπαρξη κρατικών και ιδιωτικών κεφαλαιοκρατικών επιχειρήσεων, έλεγχος που χαρακτηρίζεται ως σοσιαλιστικό μέτρο. Ο συσχετισμός των δυνάμεων στη Βουλή δε θα συμβάλει στην αποδοτικότητα του συστήματος, αυτή θα την εξασφαλίσει η ηθική ανανέωση της κοινωνίας, η κοινωνική συνεργασία και η γενική συναίνεση για την πραγματοποίηση των σκοπών αυτών²⁵.

Επίλογος

Η αρχαιοελληνική δημοκρατική αντίληψη έθετε ως σκοπό της την ελευθερία της πόλεως εντός της οποίας ο πολίτης θα ανακάλυπτε την προσωπική του ελευθερία. Η αρετή των πολιτών, δηλαδή εσωτερική – πνευματική τους ελευθερία, ήταν προϋπόθεση για την πραγματοποίηση του υπέρτατου ηθικού σκοπού του δημοκρατικού πολιτεύματος, που ήταν η σωτηρία της πόλεως. Τις θέσεις αυτές υιοθέτησε ο σύγχρονος στοχασμός. Τις θεωρεί εξαιρετικά σημαντικές προκειμένου να προσδιορισθούν με πιο συγκεκριμένο τρόπο τα δημοκρατικά ιδανικά. Θα έπρεπε όμως να σημειωθεί, ότι, όπως τα ηθικά θεμέλια της αρχαιοελληνικής δημοκρατίας, τα κατέσκαψε η δημαγωγία έτσι ακριβώς και η σύγχρονη δημοκρατία

απειλείται από την πλήρη κυριαρχία του ατομικισμού,

Την καλλιέργεια του δημοκρατικού ήθους, τόσο ο αρχαιοελληνικός όσο και ο σύγχρονος στοχασμός, εναποθέτουν στην παιδεία. Επομένως αυτή αναδεικνύεται σε διαχρονικά κορυφαίο πολιτικό ζήτημα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. G. Sartiri, *Theorie de la democratie*, A. Collin, Paris, 1973.
2. *Νόμοι*, 757. c.6 – 757. c.7
3. Ε.ά.
4. *Πολιτεία*, 557.b.4 – 557.c.2. «Ουκοῦν πρῶτον μὲν διὰ ελευθεροῦ, καὶ ελευθερίας ἡ πόλις μεστὴ καὶ παρρησίας γίγνεται, καὶ ἐξουσία ἐν αὐτῇ ποιεῖν ὅτι τις βούλεται; Λέγεται γὰρ διὰ τὴν ὅπου δεῖ ἐξουσία, δῆλον ὅτι ἐδὴν ἕκαστος ἀν κασκευὴν τοῦ αὐτοῦ βίου κατασκευάζοιτο ἐν αὐτῇ, ἥτις ἕκαστον ἀρέσκοι. Δῆλον. Παντοδαποὶ δὲ ἀν οἶμαι ἐν ταύτῃ τῇ πολιτείᾳ μάλιστα ἐγγίγνονται ἀνθρώπων». (Πρώτα ἀπὸ ὅλα θα εἶναι ἐλευθεροί, καὶ ἡ πολιτεία θα εἶναι ξεχειλὴ ἀπὸ ελευθερία καὶ ἀδέσμευτη ἐκφραση γνώμης καὶ θα ἀν ἐν τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ καθενὸς νὰ κάνει ὅτι θέλει. Ἔτσι; Ἔτσι λένε, εἶπε. Καὶ ὅπου ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἐξουσία, εἶναι φανερό ὅτι καθέννας ἐκεῖ θὰ φτιάχνει τὴ ζωὴ τοῦ ὅπως τοῦ ἀρέσει. Εἶναι φανερό. Φαντάζομαι λοιπὸν ὅτι ἐν αὐτῇ τῇ πολιτείᾳ, περισσότερο ἀπὸ οὐδὲν ἄλλου, θὰ συνυπάρχει κάθε καρδιὰς καρδί.» Μετ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, *Πλάτωνος Πολιτεία*, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2002, σελ. 611).
5. *Πολιτεία*, 565.b.2 – 565.b.3. «Αναγκάζονται διὰ οἶμαι ἀμύνεσθαι, λέγοντες τε ἐν τῷ δήμῳ καὶ πράττοντες ὅπῃ δύνανται, οὗτοι ὧν ἀφαιροῦνται.» [Αναγκάζονται ἔτσι, νομίζω, ὅλοι αὐτοὶ ποὺ τοὺς ἀφαιροῦν τὸν πλοῦτον τοὺς νὰ ἀμυνθῶν: ἀπευθύνονται στὸ λαὸ καὶ κάνουν ὅτι μποροῦν]. Μετ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, ε.ά. σελ. 633]
6. *Αὐτόθι*, 565.d.1 – 565.d.4 «Τούτο μὲν ἄρα, ἦν δ' ἐγώ, δῆλον, ὅτι, ὅταν περ φύηται τύραννος, ἐκ προστατικής ρίζης καὶ οὐκ ἄλλοθεν ἐκβλαστάνει. Καὶ μάλα δῆλον. Τίς ἀρχὴ οὖν μεταβολῆς ἐκ προστάτου ἐπὶ τύραννον;» (τούτο, ἐπομένως, εἶπα ἐγώ, εἶναι φανερό, ὅτι δηλαδὴ κάθε φορὰ ποὺ ξεφυτρώνει ἕνας τύραννος, οὗ τύραννος αὐτὸς ἔχει τίς ρίζες τοῦ στον ἀρχηγὸ τοῦ ρόλου καὶ ποὺθεν ἄλλου. Καὶ πολὺ φανερό μάλιστα. Πως ἀρχίζει λοιπὸν αὐτὴ ἡ μεταβολὴ ἀπὸ προστάτης τοῦ λαοῦ σὲ τύραννο; Μετ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, ε.ά. σελ. 635).
7. Κορηγιός Καστοριάδης, *Οἱ ομιλίες στὴν Ελλάδα*, ἐκδ. Ὑψίλον, Ἀθήνα, 2000, σελ. 79
8. Ενδιαφέρουσα, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἀνάλυση δίδεται στὸ ἔργο τοῦ Γιόχανς Ανιόλι, *Ὁ μετασηματισμὸς τῆς Δημοκρατίας*, ἐκδ. Ἐπικούρος, Ἀθήνα 2004, στὴ σημεῖωση 87 τῆς σελ. 78, ὅπου ἀναλύεται ἡ ἐννοία τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ.
9. Ε.α. σελ. 128: «δημοκρατία εἶναι τὸ κράτος τοῦ δήμου (...) δημοκρατία εἶναι ἡ ἐξουσία τοῦ δήμου»
10. Ε.α. σελ. 134
11. Κ. Μαρξ & Φ. Ἐνγκελς, *Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος*, ἐκδ. Σύγχρονη Ἐποχὴ, Ἀθήνα, 1982
12. Φ. Νίτσε, *Πέρα ἀπὸ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ*, ἐκδ. Νησίδες, Ἀθήνα 2000, σελ. 259
13. Βλ. Nancy Love, *Marx, Nietzsche and Modernity*, New York, 1986, σελ. 144. Μετάφραση μέρους τοῦ βιβλίου ὑπάρχει στὸ: *Ὁ Νίτσε καὶ ἡ Πολιτικὴ*, ἐκδ. Νησίδες, Ἀθήνα 2004, σσ. 25-57. Περισσότερα στὸ συλλογικὸ ἔργο: *Pourquoi nous ne sommes pas nietzcheens*, Paris, 1991.
14. Ζ. Σαρίκας ἐπιμ. *Ὁ Νίτσε καὶ ἡ Πολιτικὴ*, ἐκδ. Νησίδες, Ἀθήνα, 2004, σσ. 53-54.
15. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 368 e.5.
16. Μ. I. Finlay, *Αρχαία καὶ σύγχρονη δημοκρατία*, Ευρύαλος, Ἀθήνα, 1989.
17. Πάνος Καζάκος, *Εξήγώντας τὴν Κοινωνία*, ἐκδ. Πατάκης, Ἀθήνα, 2006, σελ. 289: «Ὁ Μαρξισμὸς».
18. Χαράλαμπος Χαράλαμπής, *Δημοκρατία καὶ Παγκοσμιοποίηση*, ἐκδ. Ἴδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Ἀθήνα 2002, σελ. 137 'καπιταλισμὸς καὶ δημοκρατία'.
19. βλ. Timothy Garton, *Free World America, Europe, and the Surprising Future of the West*, Randon House, 2004, σελ. 27 κ.ε.
20. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Τὸ τέλος τῆς ουτοπίας*, ἐκδ. Ὑψίλον, Ἀθήνα, 1985 σελ. 78: «πολεμάμε μὴ κοινωνία ποὺ λειτουργεῖ ἐξαιρετικὰ καὶ ποὺ κατάφερε νὰ εξαλείψει τὴν φτώχεια καὶ τὴν ἀθλιότητα σὲ ἕνα ποσοστὸ ἀδιάνοητο γιὰ τὰ προηγούμενα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ. (...) εἶναι σίγουρο πὺς ἔχουμε σήμερον στὴς ΗΠΑ ἐλευθερίες, ἔχουμε ἕνα ἐπίπεδο ζωῆς καὶ ἀπίστευτες ἀνάσεις γιὰ ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ. (...) ἔχουμε καὶ κάτι ἄλλο: ὄχι μόνον τὸ Βιετνάμ ... ἀλλὰ μὴ κοινωνία ποὺ μέσα στους κόλπους τῆς μεταχειρίζεται τίς φυλετικὲς καὶ ἐθνικὲς μειονότητες ὡς πολίτες τρίτης κατηγορίας, ἐνὺ παράλληλα προβαίνει σὲ μὴ ἀνήκουστη διασπᾶθση τοῦ πλοῦτος τῆς».
21. Ἄντονι Γκίντενς, *Ὁ κόσμος τῶν ραγδαίων ἀλλαγῶν: πὺς ἐπιδρᾶ ἡ παγκοσμιοποίηση στὴ ζωὴ μας*, ἐκδ. Μεταίχμιο, σελ. 39.

22. Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας* εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004, σελ. 378: «πλειοψηφική δημοκρατία και δημοκρατική συναίνεση» και σελ. 398: «άμεση δημοκρατία»
23. Ηλίας Κατσιούλης, *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2005.
24. βλ. Μιχαήλ Παρούσης, *Διαβουλευτική Δημοκρατία και Επικοινωνιακή Ηθική*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2005, σελ. 17: «συμμετοχή και αποκλεισμός στη σύγχρονη δημοκρατία», και ελσ. 23: «κομματικές πρακτικές το πρόβλημα».
25. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην Πολιτική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2003, το κεφ. «Δημοκρατία και Σοσιαλισμός στον κλασικό Μαρξισμό».